

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΣΤΟΥΣ ΧΑΡΤΕΣ (15ος-18ος αι.)

Η μορφή του κόσμου, όπως την αντιλαμβάνονταν ο μεσαιωνικός άνθρωπος, ήταν εκείνη που είχε συλλάβει ο τελευταίος και σημαντικότερος ίσως χαρτογράφος του αρχαίου κόσμου, ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (περίπου 150 μ.Χ.). Οι πτολεμαϊκοί χάρτες δεν είχαν βέβαια διασωθεί στο πρωτότυπό τους, υπήρχαν όμως παραλλαγές τους, που συνόδευαν τα μεσαιωνικά αντίγραφα της *Γεωγραφικής Υφήγησης*, όπως ονομάζεται το κείμενο του Πτολεμαίου. Η εφεύρεση της τυπογραφίας σηματοδοτεί και την έναρξη εκτύπωσης των πτολεμαϊκών λεγόμενων χαρτών. Η εμφάνισή τους συμπίπτει με την πρώτη έκδοση του κειμένου της *Υφήγησης* στα λατινικά (Ιταλία, 1475) και ως το 1730, σε μια διάρκεια δηλαδή διακοσίων εξήντα χρόνων, πραγματοποιήθηκαν 40 διαδοχικές εκδόσεις, συχνά πολύ διαφοροτικές μεταξύ τους, ανάλογα με το πόσο καλός ήταν ο αντίστοιχος μαθηματικός ή χαρτογράφος, πώς καταλάβαινε το κείμενο του Πτολεμαίου, πόσο και πώς ενημερώνονταν συμπληρωματικά από τους ταξιδιώτες της εποχής του, και πώς εξελισσόταν εν γένει η όλη επιστήμη της γεωγραφίας.

Στους χάρτες αυτούς παρατηρούμε ότι το σχήμα, το μέγεθος και η σχετική θέση των νησιών συχνά δεν ανταποκρίνονται στη γνώριμη σε μας σήμερα πραγματικότητα. Οι παραμορφώσεις προέκυπταν σε μεγάλο βαθμό από το λανθασμένο προσδιορισμό των παραλλήλων και των μεσημβρινών που ορίζουν κάθε νησί, αλλά συχνά οφείλονταν και σε ποικίλα άλλα αίτια: λόγω χάριν, το γεγονός ότι το πρώτο νησί που συναντούσαν τα καράβια που έρχονταν από τη Δύση με προσορισμό την Κωνσταντινούπολη, ήταν η Μήλος, είχε ως αποτέλεσμα να εμφανίζεται στους χάρτες ως η νοτιότερη των Κυκλάδων. Στη συνέχεια παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα, με την επιδίωξη να βοηθήσουμε τον σημερινό μη ειδικό αναγνώστη στην ανάγνωση και κατανόηση αυτών των χαρτών, οι οποίοι στις μέρες μας αναπαράγονται και κυκλοφορούν αρετά με διάφορες αφορμές, αλλά αντιμετώπιζονται κυρίως με φρολλοορικό πνεύμα ή ως αισθητικά αντικείμενα. Η απόπειρα αποκορυπτογράφησης τους ίσως αποδειχθεί ένα ενδιαφέρον παιχνίδι.

Ο χάρτης της εικόνας 1 είναι τυπωμένος το 1482, συνεπώς συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων εκδόσεων. Είναι μάλιστα ο πρώτος που τυπώθηκε εκτός Ιταλίας, συγκεκριμένα στη Γερμανία από τον πρωτοπόρο χαρτογράφο Nicolaus Germanus. Από το τυπογραφείο βγήκε ασπρόμαυρος, αλλά τα περισσότερα αντίγραφα που διαθέτουμε είναι χρωματισμένα με το χέρι. Παρατηρούμε ότι τα νησιά ονομάζονται Κυκλάδες (Cyclades Insule), γεγονός που δεν συνήθιζόταν στο Μεσαίωνα. Προσέξτε τη θέση αλλά και το μέγεθος της Μήλου. Η Αντίπαρος εμφανίζεται με το αρχαίο όνομα Ωλιάρος (Olearie), ενώ στη Θήρα αποδίδεται το όνομα Θηρασία (Therasia). Η νησίδα Πολύαιγος (Πολίνο) της Κιμώλου εμφανίζεται υπερτονισμένη και σε τελεί-

Εικ. 1 Πτολεμαϊκός χάρτης του Nicolaus Germanus, 1482 (Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, Η Ελλάδα τον Πτολεμαίο, Αθήνα 1990, 28).

Εικ. 2 Πτολεμαϊκός χάρτης του Martin Waldseemuller, 1513 [Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, ό.π. (εικ.1), 45].

Εικ. 3 Πτολεμαϊκός χάρτης του Giovanni Antonio Magini, 1596 [Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, ό.π. (εικ.1), 68].

ως λάθος θέση, όπως άλλωστε και η ίδια η Κίμωλος (Cimolis). Στα νοτιοδυτικά της Τζιας εμφανίζεται νησί που φέρει τους οικισμούς Leusin και Foce. Να σημειώσουμε ότι η Κύθνος, που έπρεπε να βρισκείται κάπου εκεί, ταυτιζόταν με την νήσο Eleusine, από Βρετανό περιηγητή διακόσια χρόνια αργότερα, το 1687.

Η έκδοση του χάρτη της εικόνας 2 έγινε το 1513, τριάντα δηλαδή χρόνια αργότερα, στο Στρασβούργο από τον γεωγράφο Martin Waldseemuller και είναι η πρώτη που δεν αρκείται στην αρχαία γεωγραφία αλλά επιχειρεί να καλύψει και τη νεότερη. Η θέση των νησιών δεν έχει αλλάξει πολύ, με εξαίρεση την εξαφάνιση της Κιμώλου. Έχουν όμως αλλάξει τα μεγέθη: Η Τζια (Cia) και η Σίφνος (Siphnus) παρουσιάζονται υπερμεγέθεις, ενώ η Νάξος είναι μικρότερη και από την Πολύαιγο. Η μυστηριώδης νήσος στα δυτικά έχει αποκτηθεί πλέον το όνομα της Θήρας (Thera).

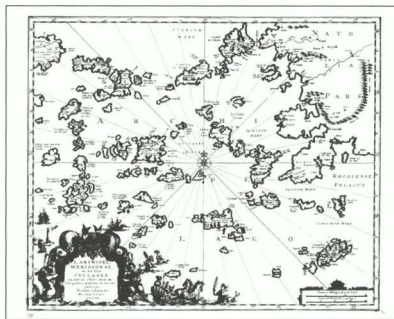
Ογδοντατρία χρόνια αργότερα, το 1596, τυπώθηκε στη Βενετία ο χάρτης της εικόνας 3, που βασίστηκε σε μια νέα προσπάθεια ανάγνωσης του Πτολεμαίου από τον μαθηματικό Giovanni Antonio Magini. Παρατηρούμε καταρχήν ότι απεικονίζονται όλα τα νησιά. Τα σχετικά μεγέθη είναι αληθοφανέστερα και η σχετική θέση των νησιών έχει κάπως τακτοποιηθεί. Στα βόρεια είναι στη γραμμή η Άνδρος (Andri), η Τήνος (με το όνομα Capretti) και η Μύκονος (Micone). Στην πρώτη κάθετο από τα δυτικά έχουν διαταχθεί η Κέα (Zea), με τη Σύρο (Sima) δίπλα της, η Κύθνος (Fermentia), η Σέριφος (Serphino), η Σίφνος (Siphano) και η Μήλος (Milo) με τη Σίκινο (Sichino). Ανατολικότερα η Πάρος (Pario) με τη Νάξο (Nicsia) και τις κοντινές νησίδες Δονούσα (Stenoza), Ηράκλεια (Rachia) κ.τ.λ. Παρακάτω η Αμοργός (Morgo), η Νιος (Nio), η Ανάφη (Nymphio) και η Θηρασία (Tiresia) με τη Θήρα, που εξακολουθεί να έχει πρόβλημα ονόματος (Polegasa). Εν ολίγοις οι θέσεις τους ανταποκρίνονται σε χοντρές γραμμές στις πραγματικές. Να σημειώσουμε τη σπουδαιότητα που αποδίδεται σε μικρές βραχονησίδες όπως η Christiana ή η Falconera, γεγονός που υπενθυμίζει ότι μεταξύ των πληροφοριοδοτών υπάρχον ναυτικοί, για τους οποίους τα βράχια αυτά διαδοματίζαν μεγάλο ρόλο στη ναυσιπλοΐα.

Ο χάρτης της εικόνας 4 τυπώθηκε το 1730 στη Λειδε από τον Pierre Vander, που κανχλιόταν ότι βασίστηκε στις παρατηρήσεις των συγχρόνων θαλασσοπόρων. Εντούτοις, στον χάρτη αυτό η αρχαιολατρεία οδηγεί σε γεωγραφικές παραμορφώσεις και τοπωνυμικό χάος. Στα βόρεια έχουμε την Άνδρο (Andro) και ανάμεσά στις ελαχιστοποιημένες Τήνο (Tenus) και Μύκονο (Myconus), μια υπερφυσική Δήλο (Delus), ανάλογη του πολιτιστικού της μεγαλείου. Στα δυτικά βρίσκεται η Γυάρος και η, επίσης υπερμεγέθης, Ρήνεια (Rhena ή Suda ή Celadulla) και στα νότια η συρρικνωμένη Σύρος (Sima). Νοτιοδυτικότερα έχουμε την Κέα, την οποία ο χαρ-

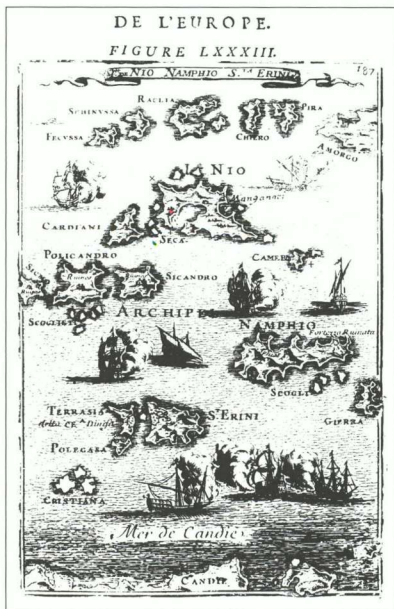
τογράφος ταυτίζει με την αρχαία Κύθνο (Cythnus ή Zea), την Κύθνο, που την ταυτίζει με την αρχαία Πολύαγο (Polyaegus ή Fermentia), τη Σέριφο (Seriphus), τη Σίφνο (Siphnus), την Κίμωλο (Cimolis) που τη θεωρεί άλλη από την Argentora, τη Μήλο (Melus ή Milo) και τη Σίτσινο (Sicinus). Ανατολικά βρίσκεται η Αντίπαρος (Antiparus), ισομεγέθης με τη νησίδα Στρογγυλό (Sigillo) και η Πάρος (Parus ή Paro) με τη Νάξο (Naxus ή Nicsia) και τις γνωστές νησίδες. Ακολουθεί η Αμοργός (Amorgus ή Murgo), η Νιος, που ταυτίζεται με την αρχαία Ωλιαρο (Oliarus με έδρα τη Νιο), η Φολέγανδρος (Philocandrus ή Policandro), η Ανάφη (Anaphe ή Namphi) και η Θήρα ταυτιζόμενη πάντα με την αρχαία Θηρασία (Therasia ή Santorini με έδρα τον Scaro). Ως Polegasa τώρα εμφανίζεται ένας νοτιότερος βράχος, ενώ ως Θήρα η Καλλιστή (Thera ή Calliste) εμφανίζεται και πάλι μία ανύπαρκτη νήσος δυτικά της Σίφνου, η οποία μάλιστα έχει πλέον και οικισμό Οία (Oea), πέραν της γνωστής Ελευσίνας. Στην πραγματικότητα αυτός ο χάρτης αναπαράγει σχεδόν απαράλλακτα έναν παλαιότερο χάρτη, που είχε σχεδιαστεί μισό αιώνα πρωτότερα από τον Φλαμανδό γεωγράφο Olfert Dapper, το 1686.

Ενώ όμως οι διανοούμενοι στόλιζαν τους δογματικούς πολεμαϊκούς τους πόντους, οι ναυτικοί είχαν ανάγκη χαρτών για να βρουν το δρόμο τους στη θάλασσα και να αράξουν με ασφάλεια στο λιμάνι του προορισμού τους. Έτσι, προτού ακόμη εμφανιστούν οι χάρτες που είδαμε, κυκλοφορούσαν ήδη πρακτικοί ναυτικοί χάρτες, αρχικά χειρόγραφοι και αργότερα έντυποι, που σχεδιάζονταν με βάση τις επιτόπιες παρατηρήσεις: Είναι οι λεγόμενοι πορτολάνοι (porto: λιμάνι), τα ιζολάρια (isola: νησί), καθώς και γενικότεροι χάρτες στηριζόμενοι όλο και περισσότερο στην εμπειρία και την παρατήρηση. Ο προσανατολισμός τους είναι κατά κανόνα ακριβέστερος από εκείνο των πολεμαϊκών, και συχνά έχουν πολύτιμες λεπτομέρειες που λείπουν από εκείνους.

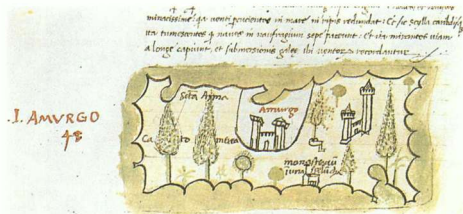
Ας πάρουμε για παράδειγμα τον χάρτη της εικόνας 5 που απεικονίζει τις νότιες Κυκλάδες (Nio, Namphio, Sta Erini), σχεδιάστηκε από τον Allain Mallet και κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1683. Όχι μόνον τα περισσότερα νησιά και νησίδες βρίσκονται χονδρικά στη σωστή τους σχετική θέση και σε σχετικά μεγέθη όχι εξωπραγματικά, αλλά και φέρουν τα ζωντανά ονόματά τους: Αμοργός, Νιος, Πολύκανδρος, Νάμφη, Θηρασία, Σαντορίνη, Κέρος, Ράκλια, Σχοινούσσα, Χριστιάνα. Εξαιρέσεις αποτελούν αφενός η Σίτσινος με την Καρυδιώτισσα, που αναφέρονται

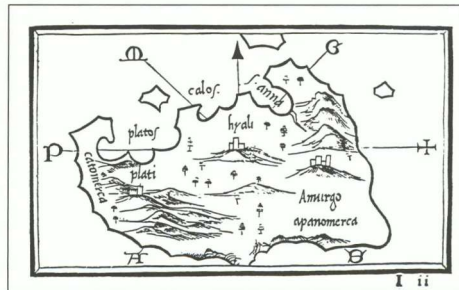
Ευκ. 4 Χάρτης του Pierre Vander, 1730 (Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, Χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου, Αθήνα 1989, 57).

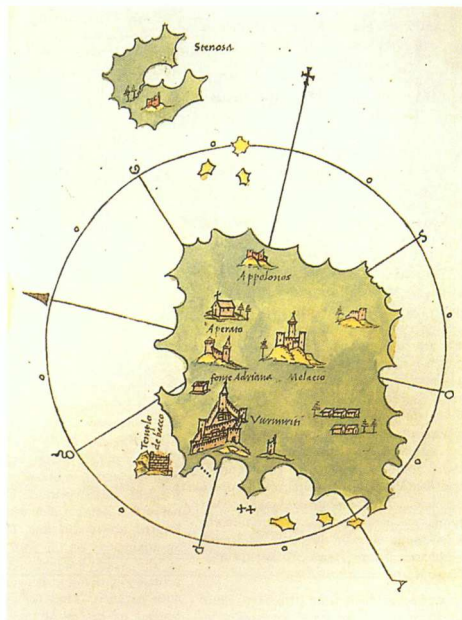
Ευκ. 5 Χάρτης του Allain Mallet, 1683 [Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, ό.π. (ευκ. 4), 40]

Εικ. 6 Η Αμοργός σε ιζολάριο του Christoforo Buondelmonti, 1425 (Β. Σφινδρέας- Α. Αβραμίνα- Σ. Ασημακάς, Χάρτες και χαρτογράφος του Αιγαίου Πελάγους, Αθήνα 1985, 43).

Εικ. 7 Η Αμοργός σε ιζολάριο του Benedetto Bordone, 1537 (Πηγή: E. Kolodny, *Chora d' Amorgos*, Provence 1992, 21).

Εικ. 8 Η Νάξος σε ιζολάριο του Bartolomeo Dalli Sonetti, 1485 [Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, ό.π. (εικ. 4), 27].

ως Sicandro και Cardiani, και μάλιστα αντιστρόφως, και αφετέρου η Ανάφη, τόσο από πλευράς θέσης, όσο και από πλευράς μεγέθους. Επίσης τα σχήματα εξακολουθούν να παρουσιάζουν έντονες παραμορφώσεις.

Για να επιτομήσουμε όμως στα ιζολάρια, πρωτοπόρος χαρτογράφος των νήσων του Αιγαίου υπήρξε ο φλωρεντίνος Christoforo Buondelmonti. Οι χειρόγραφοι χάρτες του, των αρχών του 15ου αιώνα δεν έχουν διασωθεί στο πρωτότυπό τους, αλλά σε αντίγραφα, λιγότερο ή περισσότερο ακριβή. Ένα δείγμα είναι ο χάρτης της εικόνας 6 της Αμοργού, που χρονολογείται περίπου από το 1425. Διακρίνουμε τη Χώρα (Amurgo), και δύο σημεία του νησιού, την Κάτω Μεριά (Cato Meria) και τη Σάντα Αννα (Santa Anna), καθώς και τη Μονή της Χοζοβιώτισσας: Monasterii.

Ο χάρτης της εικόνας 7 εικονίζει επίσης την Αμοργό, αλλά κυκλοφόρησε έναν αιώνα αργότερα, το 1537, και προέρχεται από το ιζολάριο του βενετού Benedetto Bordone. Σημειώνει την ύπαρξη τριών οικισμών (forteresses, δηλ. κάστρων): Χώρα Αμοργού (Amurgo), Αιγάλη (Hyali) και Πλατύ (Plati). Προς τη μεριά που βλέπει η Τραμουντάνα (Βοριάς) έχει τρία λιμάνια: Σάντα Αννα (S. Anna) Καλός (Calos) και Πλάτος ή Κατάπολα (Platos ο Catapulio). Ως προς την τοπογραφία του νησιού, σημειώνει ότι η πλευρά προς τον Πονέντε ονομάζεται Κάτω Μεριά (Catomerca) και η αντίθετη Απάνω Μεριά (Aranomerca). Το μοναστήρι της Χοζοβιώτισσας δεν σημειώνεται αυτή τη φορά. Είναι προφανές ότι έχει αντιστρέψει τη θέση της Αιγάλης με εκείνη της Χώρας. Το Πλατύ ίσως είναι η Αρχαία, που ως το 1915 λεγόταν Κάτω Μεριά.

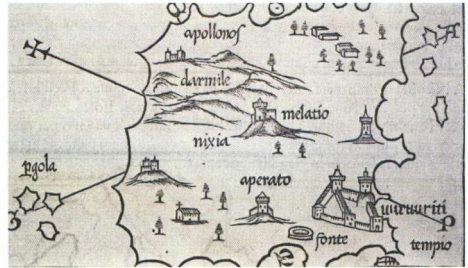
Ο χάρτης της εικόνας 8 της Νάξου χρονολογείται περί το 1485 και προέρχεται από ένα άλλο ιζολάριο, του Bartolomeo Dalli Sonetti, ο οποίος ουσιαστικά αντιγράφει τον Buondelmonti. Διακρίνονται η οχυρωμένη Χώρα της Νάξου, και κοντά της ο γνωστός βράχος της Πυλάρας (Templo de bacco), καθώς και ορισμένοι οικισμοί, όπως ο Απόλλων (Appolonos), η Απέραθος (Aperato) και ίσως οι Μελανές (Melac(t)io). Βορειανατολικά, αρκετά σωστά προσανατολισμένη, απεικονίζεται, ως Stenosa, η Δονούσα.

Ο επόμενος χάρτης, της εικόνας 9, είναι επίσης της Νάξου, αλλά του 1537 και προέρχεται από το ιζολάριο του βενετού Benedetto Bordone, που και αυτός με τη σειρά του αντιγράφει τους δύο προηγούμενους. Στα προηγούμενα τοπωνύμια, υπό νέα διάταξη, έχει προστεθεί το Darmile, που ενδεχομένως αντιστοιχεί στο Λαμαριώνα.

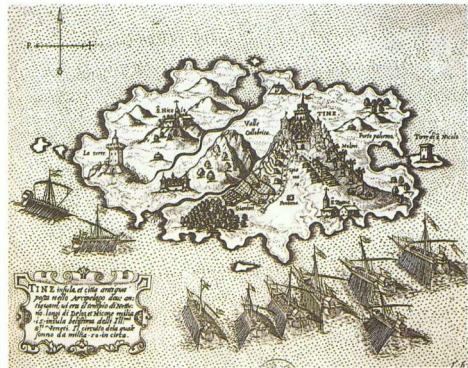
Ας εξετάσουμε τώρα δύο χάρτες της Τήνου, που έχουν χρονική απόσταση 27 μόλις ετών. Ο πρώτος (εικ. 10), είναι του 1571 και προέρχεται από τη συλλογή με τα πιο φημισμένα νησιά του κόσμου, του βενετού Camocio. Βλέπουμε ότι στη κορυφή του βουνού βρίσκεται η Τήνος (Tine) στο οχυρωμένο Εώμπτουργο, και κατηφορίζοντας οι μύλοι (molini), η ομαλή γη (spianata), μια πηγή (fontana) και οι κήποι (giardini). Πίσω διακρίνεται η πεδιάδα (Valle Collobrita). Διακρίνεται επίσης ο Άγιος Νικόλαος (S. Nicolo), η σημερινή Τήνος δηλαδή (η Παναγία δεν έχει ακόμα κάνει την εμφάνισή της), καθώς και το Πόρτο Παλόρμιο (Porto Palormo), ο σημερινός Πάνομος.

Ο δεύτερος, (εικ. 11), είναι του 1598, και προέρχεται από χαλκογραφία του Rosaccio. Δεν σημειώνει τα τοπωνύμια, τον προηγούμενον, αλλά δύο που εκείνος δεν είχε: P(ort)o de Tine και Capreti. Αυτά, σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό του, αντίστροφο του άλλου, μας βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα και τους δύο.

Θα κλείσουμε αυτόν τον κύκλο των παραδειγμάτων με τρεις χάρτες της Μήλου, που καθένας τους σχεδιάστηκε σε διαφορετικό αιώνα. Ο χάρτης της εικ. 12 είναι του 1572, σχεδιασμένος από τον Porcacchi. Το όλο σχήμα του νησιού είναι αρκετά ορθό μορφολογικά και σε σιστές αναλογίες.

Εικ. 9 Η Νάξος σε ιζολάριο του Benedetto Bordone, 1537 [B. Σφρυούρας- Α. Αβραμέα- Σ. Αοδραζάς, ό.π. (εικ. 6), 58].

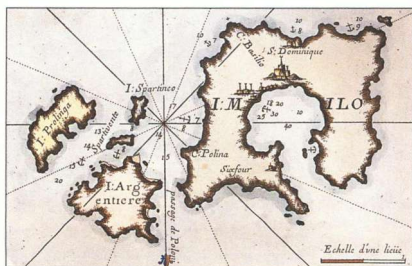
Εικ. 10 Η Τήνος σε ιζολάριο του Camocio, 1571 [B. Σφρυούρας- Α. Αβραμέα- Σ. Αοδραζάς, ό.π. (εικ. 6), 67].

Εικ. 11 Η Τήνος σε χαλκογραφία του Rosaccio, 1598 [B. Σφρυούρας- Α. Αβραμέα- Σ. Αοδραζάς, ό.π. (εικ. 6), 94].

Εικ. 12 Η Μήλος σε χάρτη του Porcacchi, 1572 [Β. Σφινξορέας-Α. Αβραμέα-Σ. Αοδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 72].

Εικ. 14 Η Μήλος σε χάρτη του Roux, 1764 [Β. Σφινξορέας-Α. Αβραμέα-Σ. Αοδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 195].

Εικ. 13 Η Μήλος σε ιζολόγιο του Francesco Piacenza, 1688 [Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, ό.π. (εικ. 4), 27].

Σημειώνονται μεταξύ των άλλων οι οικισμοί Απάνω Κάστρο (Apano castro), Μήλος (Milo), καθώς και τα μοναστήρια ή εκκλησίες Άγιος Δημήτριος (S. Demetrio), Άγιος Δομνίκος (S. Dominico), Προφήτης Ηλίας (S. Elia), Άγιος Βασίλειος (S. Basilio), και Άγιος Γεώργιος (S. Zorzi). Επισημαίνονται επίσης το λιμάνι (Porto), οι σπηλιές (Grotte), ο ποταμός Μπομπάρντα, (F. Bombarda) και τα λουτρά (Bagni). Στα βορειοδυτικά η Αντίμηλος (Antimelo) και στα βορειοανατολικά η Κίμωλος (Argentaria) και η Πολύκαινος (Polina).

Ο επόμενος χάρτης (εικ. 13), προέρχεται από το Egeo Redivivo του Francesco Piacenza, που εκδόθηκε στη Μοδένα το 1688. Εκτός των τοπωνυμίων του 1572 (Apano castro, Torre, S. Domenico, S. Basilio, S. Georgio, Porto, Bombarda F., Bagni), παρατηρούμε ότι έχουν προστεθεί τοπωνύμια: Cybele, Crane, Saline, Terme, Calpieri, Macarie, ενώ η Argentara αποχωρίζεται από την Cimolis.

Ο τρίτος χάρτης της Μήλου, (εικ. 14), είναι του Roux και χρονολογείται στα 1764. Είναι, όπως βλέπετε, αντίστροφος, καθώς δεν είχε ακόμη τυποποιηθεί ο προσανατολισμός των χαρτών προς τα επάνω για το βορρά. Πρόκειται προφανώς για χάρτη ναυτικού ενδιαφέροντος, όπως προκύπτει από τις μετρήσεις, τους διαύλους και τα αραξοβόλια. Το σχήμα του νησιού και ιδιαίτερα τον κόλπο είναι αρκετά αξιόπιστο, και η Argenti*με τη Prolinga (Πολίνα) βρίσκονται στη θέση τους. Αντίθετα το έδαφος είναι σχεδόν γυμνό από τοπωνύμια (με την εξαίρεση του S. Dominique), ακριβώς λόγω της ναυτικής φύσης του χάρτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Α' Πηγές

1. Partitio Regni Graeci, A.D. 1204, στους G.L.Fr. Tafel- G.M.Thomas, Urkunden zur Aelteren Handels und Staats-geschichte der Republik Venetig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, *Österreichische Geschichtsquellen Diplomataria et Acta* 12-13, 1856 (επανεξδ. Amsterdam 1964, I, 452-501).
2. Dynastae Graeciae, στον C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, xxxiv, 177-178.
3. Marino Sanudo Torsello, Istoria del Regno di Romania, στον C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, xv-xxiii, 99-170.
4. Andrea Dandolo, Chronicon Venetum, στο Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores* 12, 1728, 13-514.
5. Chronica della Citta di Venezia, στον J.- K. Fotheringham, Marco Sanudo, *Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915, 105-108.
6. Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno, στον C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, xxiv-xxvi, 179-209.
7. Robert Sauger, Histoire nouvelle des anciens Ducs et autres souverains de l'Archipel, Paris 1698-1699 (μτφρ. Α.Ν. Καράλη *Ιστορία των αρχαίων Δοναίων και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, Ερμούπολη 1878).
8. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie* 1, Paris 1958· 2, Paris 1959· 3, Paris 1961 (δεν περιέχει τα αυθεντικά κείμενα, αλλά περιλήψεις τους στα γαλλικά).
9. Δ.Α. Ζακυνθνός, Μελέται περί της διοικητικής διαρρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 17, 1941, 254-263, 146-149.
- B' Μελέτες
 1. Ν.Αλμπράντης, *Τα τοπωνύμια της Πάρου*, Αθήνα 1990.
 2. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου: Σύμβολη στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978.
 3. Α.Ν. Βαλληνδάς, Κυθναϊκά Μελετήματα: Οι Κοζαδίνιοι, *Ημερολόγιον του έτους 1888 υπέρ του εν Ερμούπολει Γυμνασίου*, Ερμούπολη 1888, 144-158.
 4. S. Borsari, *Studi sulle colonie Veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
 5. Λ. Δεμαθής, *Σχητικά με τα κάστρα-οικισμούς στις Κυκλάδες στη διάρκεια της Λατινοκρατίας: Το Κάστρο της Σίφνου*, Αθήνα 1984.
 6. Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, *Χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου*, Αθήνα 1989.
 7. Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, *Η Ελλάδα των Πτολεμαίων*, Αθήνα 1990.
 8. Δ.Α. Ζακυνθνός, Μελέται περί της διοικητικής διαρρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 17, 1941, 21, 1951, 25, 1955.
 9. Δ.Α. Ζακυνθνός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα 1977.
 10. Ι. Θωμόπουλος, Κέως-Κέα-Τζιά (α' έκδοση 1952, αναδημοσίευση *Ονόματα* 12, 1988, 686-690).
 11. Ι. Θωμόπουλος, *Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέου*, Αθήνα 1988².
 12. J.- K. Fotheringham, Marco Sanudo, *Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915.
 13. W. Hoepfner-H. Schmidt, Mittelalterliche Staedtegrundungen auf den Kykladeninseln Antiparos und Kimolos, *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, Berlin 91, 1976, 291-339 (ελληνική μετάφραση της Ε. Δαλαμπίρα, Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου-Κιμώλου, *Κιμωλιακά* 8, 1978, 3-45, πίν. 29).
 14. K. Hopf, Geschichte der Insel Andros, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 16, 1855, 23-131.
 15. K. Hopf, Urkunden und Zusaetze zur Geschichte der Insel Andros, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 21, 1856, 221-262.
 16. K. Hopf, Veneto-byzantinische Analekten, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 32, 1859, 365-

*Η παρούσα βιβλιογραφία αφορά και τις τρεις εισηγήσεις του συγγραφέα.

528.

17. C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873.
18. R. J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel (1207-1390)*, Firenze 1975.
19. J. Longnon, *L' Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949.
20. J. Longnon, *The Frankish States in Greece. A History of the Crusades* 2, Madison, Milwaukee and London 1969, 235-276.
21. Χρ. Μωλτέζου, *Η Εύβοια, οι Σποράδες και το Δουκάτο του Αιγαίου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 9, Αθήνα 1979, 263-266.
22. Α. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων*: Ανδρος, Κέως, Αθήνα 1880.
23. Α. Μηλιαράκης, Μεσσαριά: Ιστορικά έρευνα περί του ονόματος τούτου ως γεωγραφικού, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 4, 1892, 423-474.
24. W. Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London 1908, [μτφρ. Α. Φουριώτη, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1990²].
25. Ι.Α. Ναυτιλιώτης, Τα οικόσημα της καθολικής Μητροπόλεως Νάξου, *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 1, 1980, 172-199.
26. Δ.Π. Πασχάλης, Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων, *Ε.Ε.Κ.Μ.* 1, 1961, 215-233.
27. Ν.Α. Πρωτονοτάριος, *Το Αγροτικόν ζήτημα και οι Φράγχοι της Νάξου*, Αθήνα 1945.
28. Β.Ј. Slot, Η Τουρκαϊκή κατάκτησις των Κυκλάδων 1537-1538 (ελληνική μετάφραση της Ε. Δαλαμπίρα, *Κιμωλικά* 8, 1978, 61-88).
29. Σ.Μ. Συμεωνίδης, Η περίοδος της Φραγκοκρατίας, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1990, 115-148.
30. Β. Σφυρόερας-Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.
31. G.L.Fr. Tafel- G.M. Thomas, *Urkunden zur Aelteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venetig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, Oesterreichische Geschichtsquellen Diplomataria et Acta* 22-3, 1856 (επανέκδ. Amsterdam 1964).
32. Α. Τζάζου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου: Μορφές και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976.
33. Α.Π. Τζάμαλης, *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα 1981.

Λεωνίδας Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ